

Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poemasında "Xeyir və Şər" nağılı Azərbaycan nağıl ənənələri paralelliyində

Ülkər Baxşıyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail: ulker.baxsiyeva@mail.ru
ORCID ID 0000-0002-5994-2356

Annötasiya. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində Azərbaycan folklor ənənələrindən istifadə baxımından zəngin material verən məsnəvilərdən biri də "Yeddi gözəl" poemasıdır. Poemanın əsas süjeti, eləcə də yeddi şahzadə qızın söylədiyi nağıllar Azərbaycan folklor qaynaqları, nağıl ənənələri ilə bağlıdır. Nizami Gəncəvi "Yeddi gözəl" poemasında Xeyir və Şər haqqında və digər hekayələrdə Azərbaycan nağıllarında olduğu kimi xeyrin şərə qələbəsinə, düzlüyə, saflığa, ədalətə çağırış motivlərini təbliğ etmişdir. Məqalədə toxunulan maraqlı məqamlardan biri də qəhrəmanların adlarının onların xarakterlərini açıq-aşkar ifadə etməsidir. Xeyir və Şər obrazlarının hərəkət və adlarında onların psixoloji kimlikləri (xarakterləri) təəssüm olunmuşdur.

Nizami Gəncəvinin Xeyir və Şər haqqındakı hekayədə Azərbaycan-türk folklor elementlərindən yararlanmaı açıq-aşkar görünür. Xeyir və Şər haqqındakı hekayənin həm bütöv süjeti, həm də ondakı ayrı-ayrı motivlər Azərbaycan nağılları və inancları ilə möhkəm şəkildə bağlı olmağına baxmayaraq, Nizami məlum nağıl süjet və obrazlarına yaradıcı şəkildə yanaşmışdır. Məqalədə göstərilmişdir ki, "Xeyir və Şər" hekayəsində Xeyrin gözlərinin şafa ağacının yarpaqları ilə sağaldılması motivi bilavasitə bitki kultu ilə bağlı inanclarla əlaqədardır. Azərbaycan xalqının düşüncəsində şafalı bitkilərə inan və onlarla müalicə mühüm yer tutmuşdur. Eləcə də Nizami Azərbaycan nağıl ənənəsindən gələn – pəri qızların gözləri çıxardılan qəhrəmanlara kömək etməsi elementini də öz əsərində əks etdirmişdir. Məsnəvidən görürük ki, Xeyir ona köməyə gələn kürd qızını pəri, məleykə hesab etmişdir. Daha dəqiq desək məsnəvidəki kürd qızı nağıllardakı pəri qızının xilaskarlıq missiyasını icra edir. Nizami bununla kürdün "türk baxışlı" qızının poetik xarakterini (kimliyini) Azərbaycan-türk mifik cizgiləri ilə daha da türkləşdirmişdir.

Açar sözlər: Nizami, ənənə, nağıl, Xeyir, Şər

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 16.05.2024; qəbul edilib – 30.05.2024

The fairy tale of "Good and Evil" in the poem "Seven Beauties" by Nizami Ganjavi in parallel of Azerbaijan fairy tale traditions

Ulker Bakhshiyeva
Doctor of Philosophy in Philology
Azerbaijan State Pedagogical University
E-mail: ulker.baxsiyeva@mail.ru
ORCID ID 0000-0002-5994-2356

Abstract. One of the poems in Nizami Ganjavi's "Khamsa" is the poem "Seven Beauties" that provides rich material in terms of the use of Azerbaijani folklore traditions. The main plot of the

poem, as well as the tales told by the seven princesses, are related to Azerbaijani folklore sources and fairy tale traditions. Nizami Ganjavi in his poem "Seven Beauties" promoted the motives of the victory of good over evil, calling for honesty, purity, and justice about Good and Evil and in other stories, as in Azerbaijani fairy tales. One of the interesting points mentioned in the article is that the names of the heroes clearly express their characters. Their psychological identities (characters) are embodied in the actions and names of the characters of Good and Evil.

Nizami Ganjavi's story about Good and Evil is obviously use of Azerbaijani-Turkish folklore elements. Despite the fact that both the whole plot of the story about Good and Evil, as well as the separate motifs in it, are firmly connected with Azerbaijani fairy tales and beliefs, Nizami creatively approached the well-known fairy tale plots and images.

Belief in medicinal plants and treatment with them have taken an important place in the thinking of the Azerbaijani people. Also, Nizami reflected in his work the element of fairy girls helping the heroes whose eyes were gouged out from the Azerbaijani fairy tale tradition. We see from the masnavi that Good considered the Kurdish girl who came to his aid to be a fairy, an angel. More precisely, the Kurdish girl in the masnavi performs the rescue mission of the fairy girl in the fairy tales. With this, Nizami further Turkishized the poetic character (identity) of the Kurdish "Turkish-looking" girl with Azerbaijani-Turkish mythical features.

Keywords: Nizami, tradition, fairy tale, Good, Evil

Article history: received – 16.05.2024; accepted – 30.05.2024

Giriş / Introduction

Nizami Gəncəvi klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarındandır. Nizami Gəncəvi Azərbaycan, türk milli-mənəvi dəyərlərinə bağlı bir sənətkar olmuşdur. Türk milli-mental dəyərlərinin təbliği, türk folklor ənənələrinə bağlılıq şairin yaradıcılığının ana xəttini təşkil etmişdir. Nizami "Xəmsə"sində türk folklor ənənələrindən istifadə baxımından zəngin material verən məsnəvilərdən biri də "Yeddi gözəl" poemasıdır. Məsnəvidə yeddi şahzadə qızın söylədiyi nağıllar, eləcə də poemanın əsas süjeti folklor qaynaqları ilə bağlıdır. Poemanın süjetinin böyük qismini təşkil edən bu nağılları yaratmaqda şairin məqsədi sadəcə nağıl süjeti təsvir etmək olmamışdır. Nizamının başlıca amalı yeddi gözəlin Bəhramı söylədiyi hər bir nağılda Azərbaycan nağıl ənənəsinin ruhunu qoruyub saxlamaq olmuşdur. Nizami Gəncəvi "Yeddi gözəl" poeməsindəki nağıllarda Azərbaycan nağıllarında olduğu kimi, xeyrin şərə qələbəsinə, düzlüyə, saflığa, ədalətə çağırış motivlərini təbliğ etmişdir.

Əsas hissə / Main part

"Yeddi gözəl" poemasında türk folklor ənənəsinin elementlərinə də rast gəlirik. Lakin bu poemada diqqətimizi daha çox "Xeyir və Şər" haqqında nağılın üzərinə yönəltmək istəyirik. Bəhrəmin pəncənbə günü səndəl rəngli günbəddə altıncı iqlim padşahının qızından dinlədiyi Xeyir və Şər haqqında nağıl-hekayənin ideya-məzmun xüsusiyyətləri Azərbaycan folklor nümunələri ilə bilavasitə bağlıdır. Bu məsələ nizamişünaslıqda araşdırılıb təhlil olunmuşdur. Biz bu hekayədə türk folklor ənənəsi ilə bağlı məqamları təhlilə cəlb etmək istəyirdik.

Bildiyimiz kimi, "Xeyir və Şər" haqqında hekayət Çin gözəlinin dilindən deyilmişdir:

Çin qızı söylədi: – İki növcəvan

Başqa bir şəhərə oldular rəvan. [1, s. 235]

Araşdırmaçıların qənaətinə görə, "Xəmsə"də Çin toponimi türk ölkəsi mənasında işlənmişdir. Bیزco, bu, şairin yaradıcılığında "törki sifəti", yəni türk poetik təsvir üslubundan istifadə etməsi ilə

bağlıdır. Eyni zamanda Şərq dini-mifoloji düşüncə tarixində çox yayılan Xeyir-Şər mövzusunu, məhz Azərbaycan-türk folklor ənənəsi əsasında işlədiyini nümayiş etdirməsi ilə də bağlıdır.

Dahi şairin bu nəğildə Mahanın nəğlində mövcud olan bir üsuldən istifadə etdiyini görürük. Nizamının yaratdığı Xeyir və Şər obrazları adlarına uyğun hərəkət edirlər:

*Gəncin biri Xeyir, o biri Şərdi,
Onlar adlarıntək işlər görədi.* [1, s. 235]

Məsnəvidə qəhrəmanların xarakteri onların adlarında açıq-aşkar ifadə olunmuşdur. Xeyir və Şər obrazlarının hərəkət və adlarında onların psixoloji kimlikləri (xarakterləri) təcəssüm olunmuşdur. Xatırladaq ki, Mahan haqqındakı hekayədə də div, cin, qulyabanı və s. kimi mənfəi obrazlar olmuşdur. Xırız isə xeyir xüsusiyyətlərini, Xızır isə xeyir xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirirdi. Şair onun psixologiyasının şər xüsusiyyətlərini, Xızır isə xeyir xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirirdi. Şair onun psixologiyasının şər xüsusiyyətlərini, Xızır isə xeyir xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirirdi. Şair onun psixologiyasının şər xüsusiyyətlərini, Xızır isə xeyir xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirirdi.

Xeyir və Şər adlarına uyğun olaraq, xaraktercə də bir-birlərinə tamamilə zidd obrazlar idi. Xeyir hər zaman yoldaşlıqda sadıq idi və öz yol azuqəsini Şər ilə bölüşürdü. Şər isə hər zaman öz azuqəsini gizlədirdi. Bir qədər yollarına davam etdikdən sonra Xeyirin suyu bitir. Xeyir özü ilə götürdüyü iki qiymətli daşı (ləli) Şərə verib əvəzində bir az su istəyir. Lakin Şər adının xislətinə uyğun olaraq yoldaşına daha da qəddarcasına yanaşır, bu təkliflə razılaşmır. Verəcəyi suyun qarşılığında Xeyirin gözlərini istəyir. Susuzluqdan yanan Xeyir onun təklifini qəbul edir. Şər isə yoldaşının gözlərini kor edir, ancaq Xeyirə su verməyi və onun iki qiymətli daşını da götürüb qaçır. Ucsuz-bucaqsız çöllükdə fəryad qoparan Xeyiri, xoşbəxtlikdən bir köçəri kürd qızı görür və ona yardım edir. Şair kürd qızını öz "torki sifəti" üslubuna uyğun olaraq türk baxışlı gözəl kimi canlandırmışdır:

*Onun türk baxışlı, xoş hindu xallı
Bir qızı vardı ki, xeyli kamallı.* [1, s.238-239]

Nizami "Türk baxışlı" deməklə türk xanımlarına xas olan həyalı, abırlı, məsum xarakteri canlandırmaq istəmişdir. Şair burada da öz qadın qəhrəmanları ilə bağlı ənənəsinə sadıq qalmışdır. Belə ki, şairin qəhrəman tipologiyasını özündə əks etdirən bütün qadın qəhrəmanlarının simasında türklüklə bağlılıq vardır. Şirin Xosrovu uçurumun astanasından xilas etdiyi kimi, "türk baxışlı" kürd qızı da Xeyiri ölümdən xilas edir.

Kürd qızı Xeyiri acınacaqlı vəziyyətdə görüb ona mərhəmət göstərir. Əvvəlcə ona doyuncu su içirdir, sonra gözlərini yerdən götürüb onun göz yuvalarına qoyaraq sarıyır. Kürd qızı Xeyiri evlərinə gətirir. Qızın atası şəfa ağacından yarpaq dərib Xeyirin gözlərinə bağlayır. Bir müddət bu müalicəni etdikdən sonra Xeyirin gözləri öz sağlamlığına qovuşur. Xeyir də ona edilən bu yaxşılığı itirmir və onlarda qalıb kürdə kömək edir. Kürd Xeyirin müsbət insani keyfiyyətlərinə dəyər verir, onu bəyənir və öz yeganə qızını Xeyirə əvə verir. Köç vaxtı yetişir. Xeyir şəfa ağacının yarpaqlarından dərib özü ilə götürür və başqa bir şəhərə gəlirlər. Bu yarpaqlar burada da Xeyirin karnına gəlir. O, həmin yarpaqlarla şahın illərdir xəstə olan qızını sağaldır. Beləcə şahın qızı ilə də evlənilir. Xeyir vəzirin də xəstə qızını sağaldır və onunla da evlənilir. Xeyir hər üç xanımı ilə mehriban ömür sürür. Xeyirin adına uyğun olaraq hər zaman qəlbi də xeyirlə döyünür. O, Şərə rast gəlsə də, onu bağışlayır. Ancaq kürd Xeyirin qisasını Şərdən alır, onu öldürür.

"Yeddi gözəl" poeməsindəki Xeyir və Şər haqqındakı nəğlin ideya-məzmun xətti Azərbaycan nəğilləri ilə bağlıdır. T.Xalisbəylinin araşdırmalarına görə nəğil mövzu-ideya quruluşu baxımından "Hətəmin nəğili", "Məlik Dücar" nəğili, "Mərd ilə Nəmərd" nəğili kimi Azərbaycan nəğilləri ilə səsleşir. Tədqiqatçı alimin gəldiyi qənaətə görə, Nizami Azərbaycan folklorunu, nəğillərini sevmiş və bu sevgi şairin yaradıcılığı boyunca hiss olunmuşdur. Dediklərimizə nümunə

olaraq, susuzluq üzündən gözlərini verməyə məcbur olma motivinin və yarpağın suyu ilə şəfa tapma motivinin bütün nəğillərdə eyni dərəcədə səsleşməsinə göstərə bilərik. Maraqlı məqamlardan biri odur ki, belə nəğil elementlərinin böyük qismi ən qədim nəğillər ilə bağlıdır. Nizami Gəncəvinin məsnəvisindəki nəğillərin motivləri ilə səsleşən Azərbaycan nəğillərinin bir çoxu xalqın mifologiyası, inam və etiqadı ilə bağlıdır. "Bu da şairin xalq folklorundan istifadə etməsinə göstərir" [2, s.57].

Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvinin Xeyir və Şər haqqındakı hekayədə Azərbaycan-türk folklor elementlərindən yararlanmasında açıq-aşkar görünür. Xeyir və Şər haqqındakı hekayənin həm bütöv stüeti, həm də ondakı ayrı-ayrı motivlər Azərbaycan nəğilləri və inancları ilə möhkəm şəkildə bağlıdır. Bir məqamı da mütləq vurğulamalıyıq ki, Nizami məlum nəğil stüet və obrazlarına yaradıcı şəkildə yanaşmışdır. "Yeddi gözəl" poeməsindəki nəğillər bir daha sübut etmiş olur ki, dahi Nizami Azərbaycan-türk folklor ənənəsinə bağlı olmuş və folklor nümunələrini dərinləndirərək mənimsəmişdir. Belə məqamlardan biri Xeyirin gözlərinin sağaldılması epizodudur. Nizami burada nəğil dünyasındakı motivləri bir-birinin içərisinə yerləşdirərək, qatbaqat quruluşa malik mənə lövhəsi yaratmışdır.

"Xeyir və Şər" hekayəsində Xeyirin gözlərinin şəfa ağacının yarpaqları ilə sağaldılması motivi, bilavasitə bitki kultu ilə bağlı inanclarla əlaqədardır. Azərbaycan xalqının düşüncəsində şəfəli bitkilərə inam və onlarla müalicə mühüm yer tutmuşdur. Bunu ölkəmizdə və ümumiyyətlə türk dünyasında ağaclarla bağlı çoxsaylı pirlər, ocaqlar da təsdiq edir. Kürdün dediyi fikirlər də bu inancı əks etdirmişdir:

*Dedi ki: "O yüksək ağaca varın,
Gedin, tez bir neçə yarpaq qoparın!
Suyu çıxanadək əzin yarpağı,
Sürtün yarasına, sözümün sağı.
Bu əlac olunsu, xəstənin yenə
Fər gələr, nur gələr kor gözlərinə.
Yaman olursu da ağər göz dağı,
Şəfadır dediyim ağac yarpağı".* [1, s. 241]

Nəğildə ağacın yarpaqlarından müalicə üçün yararlanmaq ardıcıl mənə xəttini təşkil etmişdir. Bu yarpaqlarla Xeyir müalicə olunduğu kimi, şahın və vəzirin qızları da öz sağlamlıqlarına qovuşurlar. Bir məqamı da vurğulayaq ki, Azərbaycan xalq nəğillərindən bilirik ki, gözü çıxarılmış obrazlara göyərcin donlu pəri qızları da yardım edirlər. Nizami folklorlardan gələn – pəri qızlarının kor olmuş qəhrəmana kömək etməsi elementini də öz əsərində əks etdirmişdir. Məsnəvidən görürük ki, Xeyir ona köməyə gələn kürd qızını pəri, məleykə hesab etmişdir:

*O dedi: "Ey mələk, de görüm ki, sən
Pəriyəmisen, ya mələkmişən?"* [1, s.239]

Məsnəvidəki bu motiv Azərbaycan nəğillərindən gələn elementdir. Şair bu element üzərində yaradıcı şəkildə işləyərək gözləri çıxarılan obrazları xilas edən pərilərin xarakterik xüsusiyyətlərini Xeyirə yardım edən kürd qızının təmsalında təcəssüm etdirmişdir. Daha dəqiq desək, məsnəvidəki kürd qızı nəğillərdəki pəri qızının xilaskarlıq missiyasını icra edir. Nizami bununla kürdün "türk baxışlı" qızının poetik xarakterini (kimliyini) Azərbaycan-türk mifik cizgiləri ilə daha da türkləşdirmişdir.

Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poeməsində "Xeyir və Şər" hekayəsində təsvir etdiyi kürd obrazının hərəkətlərini Azərbaycan epusunda götürülən element kimi dəyərləndirə bilərik. Xeyirin bağışladığı Şəri cəzalandıran kürdün hərəkətləri Azərbaycan epus qəhrəmanlarının xarakterik davranışlarını təcəssüm etdirir. Kürd Xeyirin bağışladığı Şəri öldürərkən öz tutduğu əmələ bu cür haqq qazandırır:

"Xeyir düşündüsə xeyirli işlər,
"Şərsən, – dedi, – çıxar qabağına şər". [1, s.253]

Xeyir və Şər qədim və orta əsrlər Şərq və Azərbaycan düşüncəsinin əsas anlayışlarıdır. Zərdüştün dini kitabı olan "Avesta"-da da Xeyir-Şər qarşdurması mütlüm yer tutmuşdur. Lakin Tədqiqatçılar şairin Xeyir və Şər barədəki hekayəsini zərdüştü baxışlarla əlaqələndirmişlər. Lakin Kürdün Şəri öldürərək qisas alması Azərbaycan dastanlarındakı mərd-namərd fəlsəfəsi ilə sıx Kütürdün Şəri öldürərək qisas alması Azərbaycan dastanlarındakı mərd-namərd fəlsəfəsi ilə sıx əlaqəlidir. Azərbaycan eposlarında "Şər işlər görən adam mütləq cəzalandırılmalıdır" həyat fəlsəfəsi ilə bağlıdır. Nizaminin məsnəvisində Kürdün hərəkəti də eynən bizə həmin elementi xatırladır. "Koroğlu" dastanındakı nümunəyə nəzər yetirək:

"Eyvaz xəncəri çəkib dayadı Ərəb Reyhanın boğazına. Ondan döndü Koroğluya tərəf ki, görsün onun fikri nədi. Koroğlu dedi:

– Eyvaz, mən bir dəfə onu mərdliklə basıb, mərdliklə də buraxmışam. Amma o bunun əvəzində mənə namərdlik elədi. Namərd də görək bu dünyada yaşamasın.

Eyvaz elə bu söz bəs idi. Bayaq ha xəncəri çəkib, başı leşdən elədi, leşi başdan" [4, s.336]. Beləcə deyə bilərik ki, Kürdün "Şərin qabağına şər çıxmalıdır" həyat fəlsəfəsi ilə Koroğlunun "Namərdlər bu dünyada yaşamamalıdır" fəlsəfəsi arasında oxşarlıq vardır. Bu detal, dahi şairin hekayədə türk folklor fəlsəfəsindən bəhrələnməsinə nümunədir.

Nəticə / Conclusion

Aparılan təhlillərdən bu qənaətə gələ bilərik ki, şairin Xeyir və Şər haqqındakı hekayəsi də, "Yeddi gözəl" poeməsindəki başqa hekayələri də, həmçinin poema özü bütövlükdə türk folklor ənənəsi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Məhz məsnəviyə bu prizmadan yanaşdıqda geniş müqayisələr aparmaq mümkün olduğunu deyə bilərik. Nizami sistemli şəkildə digər poemalarında olduğu kimi, "Yeddi gözəl" poeməsində də türk epik ənənəsindən istifadə etmiş, öz obrazlarını türk folklorundan gələn obrazların poetik cizgiləri ilə bəzəmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Gəncəvi, N. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər R.Əliyevindir / N.Gəncəvi. – Bakı: Elm, – 1983, – 361 s.
2. Xalisbəyli, T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan sifahi xalq ədəbiyyatı / T.Xalisbəyli. – Bakı: APİ-nin nəşri, – 1988, – 88 s.
3. Xalisbəyli, T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları / T.Xalisbəyli. – Bakı: Azərənşr, – 1991, – 295 s.
4. Koroğlu / Tərtib edən M.Təhməsin. 3-cü nəşri. – Bakı: Az. SSR EA Nəşriyyatı, – 1959, – 508 s.
5. Rzasoy, S. Nizami "Yeddi gözəl"-i mətnində modelləşən dünya və semiotik-mifoloji funksiyalı adlar // Gənc ədəbiyyatşünasların respublika konfransı (tezislər). – Bakı: Elm, – 1992, – s. 50-51.
6. Rzasoy, S. Orta çağ mədəniyyət simvolikasında sözün semiotik imkanları // Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı problemləri (tezislər). – Bakı: Elm, – 1993, – s. 83-84.

Сказка о "Добре и Зле" в поэме Низами Гянджави «Семь красавиц» в контексте азербайджанских сказочных традиций

Улькер Бахшиева

Доктор философии по филологии

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

E-mail: ulker.baxsiyeva@mail.ru

ORCID ID 0000-0002-5994-2356

Резюме. Одной из поэм «Хамсы» Низами Гянджеви, дающий богатый материал с точки зрения использования азербайджанских фольклорных традиций, является поэма «Семь красавиц». Основной сюжет поэмы, а также сказки, рассказанные семью принцессами, связаны с азербайджанскими фольклорными истоками и сказочными традициями. Низами Гянджеви в своей поэме «Семь красавиц», в сказке о добре и зле и в других рассказах, как и в азербайджанских сказках, пропагандировал мотивы победы добра над злом, призывая к честности, чистоте и справедливости. Одним из интересных моментов, упомянутых в статье, является то, что имена героев ясно выражают их характеры. Их психологические личностные воплощены в поступках и именах персонажей сказок о Добре и Зле.

Очевидно использование Низами Гянджеви элементов азербайджано-турецкого фольклора в рассказе о добре и зле. Как весь сюжет повести о Добре и Зле, так и отдельные мотивы в ней прочно связаны с азербайджанскими сказками и поверьями, Низами творчески подошел к известным сказочным сюжетам и образам. В статье показано, что в рассказе «Добро и Зло» мотив исцеления глаз Доброй листвой целебного дерева напрямую связан с верованиями, связанными с культом растений. Вера в лекарственные растения и лечение ими занимали важное место в сознании азербайджанского народа. Также Низами отразил в своем творчестве стихию девушек-фей, помогающих героям, которым выкололи глаза из азербайджанской сказочной традиции. Из маснави мы видим, что Хейр считал пришедшую ему на помощь курдскую девушку феей, ангелом. Точнее, курдская девушка в маснави выполняет миссию по спасению девушки-феи из сказок. Тем самым Низами еще больше тюркизировал поэтический характер (идентичность) курдской «турецкой» девушки азербайджано-турецкими мифическими элементами.

Ключевые слова: Низами, традиция, сказка, Добро, Зло